

Cees van der Kooij
Marjan de
Groot-Reuvekamp

Geschiedenis & Samenleving

Kennisbasis inhoud en didactiek

Noordhoff Uitgevers

Tweede druk

Geschiedenis & Samenleving

Kennisbasis inhoud en
didactiek

Cees van der Kooij

Marjan de Groot-Reuvekamp

Tweede druk

Noordhoff Uitgevers Groningen

Ontwerp omslag: G2K Designers, Groningen / Amsterdam

Omslagillustratie: Corbis

Canon van Nederland, Stichting entoen.nu: Fig. 1.3, 1.20, 2.7, 3.2, 3.5, 4.2, 4.12, 4.13, 5.4, 5.6, 5.8, 5.10, 5.13, 5.14, 6.5, 6.7, 6.12, 6.13, 6.14, 6.15, 7.1, 7.5, 7.9, 7.12, 8.1, 8.4, 8.6, 8.9, 8.11, 8.13, 8.14, 8.19, 9.1, 9.8, 9.11, 9.14, 9.18, 9.22, 10.1, 10.3, 10.7, 10.10, 10.11, 10.14, 10.17, 10.18, 10.19, 10.20 en 11.2

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13,
9700 VB Groningen, e-mail: info@noordhoff.nl

Met betrekking tot sommige teksten en/of illustratiemateriaal is het de uitgever, ondanks zorgvuldige inspanningen daartoe, niet gelukt eventuele rechthebbende(n) te achterhalen. Mocht u van mening zijn (auteurs)rechten te kunnen doen gelden op teksten en/of illustratiemateriaal in deze uitgave dan verzoeken wij u contact op te nemen met de uitgever.

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die desondanks onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich aanbevolen.

0 / 13

Deze uitgave is gedrukt op FSC-papier.

© 2013 Noordhoff Uitgevers bv Groningen/Houten, The Netherlands.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978-90-01-84026-6

ISBN 978-90-01-81530-1

NUR 846

Woord vooraf

'Ik dacht dat u een mens was'

Clara Asscher-Pinkhof

Op de basisschool maken leerlingen kennis met geschiedenis, maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting, en geestelijke stromingen. Studenten van Pedagogische Academies voor het Basisonderwijs (Pabo) bereiden zich voor op het verzorgen van lessen in deze vakgebieden. In dit boek zijn geschiedenis, maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting, en geestelijke stromingen bijeengebracht onder de titel *Geschiedenis & Samenleving*.

In deze tweede druk zijn nieuwe didactische inzichten toegevoegd en tevens is de inhoud volledig afgestemd op het in 2012 verschenen kennisbasisrapport *Een goede basis, advies van de commissie Kennisbasis Pabo*.

Geschiedenis & Samenleving bestaat uit een studieboek en uitgebreide digitale ondersteuning via www.pabowijzer.nl. Het boek bestaat uit twee onderdelen, die vooraf gegaan worden door twee inleidende hoofdstukken: een hoofdstuk over de Kennisbasis Geschiedenis voor de Pabo en een hoofdstuk over archeologie en geschiedenis en de bronnen van het verleden.

In deel 1 *Kennisbasis inhoud* gaat het over de wat-vraag: het geschiedenisverhaal vanaf de *Tijd van Jagers en Boeren* tot en met de *Tijd van Televisie en Computer*. Dit geschiedenisverhaal is gericht op de Lage Landen / Nederland, steeds geplaatst in een internationale context.

In deel 2 *Kennisbasis didactiek* staat de hoe-vraag centraal met een overzicht van didactische aspecten van geschiedenisonderwijs in het basisonderwijs.

Aan de hand van dit boek kun je je als Pabo-student een duidelijk beeld vormen van de tien tijdvakken, waarin de geschiedenis onderverdeeld is: voor de studie tijdens de opleiding en ook daarna om ter voorbereiding op een les over een tijdvak het desbetreffende hoofdstuk nog eens door te nemen om de belangrijkste zaken weer even op een rij te zetten. En tegelijkertijd beschik je over een uitgebreid repertoire aan didactische aanwijzingen voor het geven van lessen. Naast de inhoud biedt een register de mogelijkheid om snel iets op te zoeken in het boek. Ieder hoofdstuk bevat een beknopte literatuuropgave. Bij de hoofdstukken over de Kennisbasis Didactiek staan voor de verschillende fasen in de Pabo-opleiding studie- en onderzoeksopdrachten.

Op www.pabowijzer.nl vind je per hoofdstuk uitgebreidere opgaven van (jeugd)literatuur. Daar staan een uitgebreide toetsenbank, verwerkings- en toetsopdrachten, verwijzingen naar websites en musea en samenvattingen van alle hoofdstukken. De combinatie van boek en website maakt het

mogelijk om regelmatig actuele informatie en bronnen aan *Geschiedenis & Samenleving* toe te voegen.

Geschiedenis & Samenleving is tijdens het schrijfproces op onderdelen door verschillende mensen van kritisch commentaar voorzien. Het voert te ver om ze hier allemaal met naam te noemen, maar we willen ze bij dezen wel hartelijk danken. Eén uitzondering is op zijn plaats: Ingrid Sjouken – zelf werkzaam in het primair onderwijs – leverde kritisch, opbouwend commentaar en was verantwoordelijk voor de eerste versie van het manuscript. Daarvoor zijn wij haar zeer erkentelijk.

Roden – 's Hertogenbosch, oktober 2012
Cees van der Kooij – Marjan de Groot-Reuvekamp

Deze uitgave wordt ondersteund door **www.pabowijzer.nl**:

- Het e-book (digitale hoofdstukken)
- Toetsvragen met feedback
- Samenvattingen van alle hoofdstukken
- Literatuuropgaven en overzichten van musea

Inhoud

Inleiding Kennisbasis Geschiedenis voor de Pabo 9

Deel 1

Kennisbasis inhoud 13

0 Bronnen van het verleden 15

- 0.1 Terreinverkenning 16
- 0.2 Archeologie: het werk van de archeoloog 17
- 0.3 Geschiedenis: het werk van de historicus 21
[Ondersteuning via de website](#) 23

1 Tijd van Jagers en Boeren

(tot ongeveer 50 voor Chr.) 25

- 1.1 Ooit is alles begonnen 27
- 1.2 Jagers / verzamelaars: Rendierjagers 31
- 1.3 De eerste boeren: Bandceramiekers en Hunebedbouwers 38
[Ondersteuning via de website](#) 49

2 Tijd van Grieken en Romeinen

(50 voor Chr.–500 na Chr.) 51

- 2.1 Het verschijnsel stad 53
- 2.2 Van stadstaat tot wereldmacht 56
- 2.3 De Lage Landen in de Romeinse tijd 60
[Ondersteuning via de website](#) 68

3 Tijd van Monniken en Ridders

(500–1000) 69

- 3.1 Strijd om de macht 71
- 3.2 Strijd om de ziel 74
- 3.3 Strijd om het bestaan 76
[Ondersteuning via de website](#) 79

4 Tijd van Steden en Staten

(1000–1500) 81

- 4.1 De Lage Landen onder Bourgondiërs en Habsburgers 83
- 4.2 Geestelijken, edelen en ridders 86
- 4.3 Stedelingen en plattelanders 91
- 4.4 Cultuur in de *Tijd van Steden en Staten* 96
[Ondersteuning via de website](#) 99

5 Tijd van Ontdekkers en Hervormers

(1500–1600) [101](#)

- 5.1 Europeanen op ontdekkingsreis [103](#)
- 5.2 Het ware geloof als inzet [108](#)
- 5.3 Van centralisatie naar afscheiding [112](#)
[Ondersteuning via de website](#) [119](#)

6 Tijd van Regenten en Vorsten

(1600–1700) [121](#)

- 6.1 Strijd, onafhankelijkheid en grote mogendheid [123](#)
- 6.2 Een spin in een wereldhandelsweb [129](#)
- 6.3 Een Gouden Eeuw [134](#)
[Ondersteuning via de website](#) [136](#)

7 Tijd van Pruiken en Revoluties

(1700–1800) [137](#)

- 7.1 Verdeeldheid in de Republiek [139](#)
- 7.2 De Bataafse Republiek [143](#)
- 7.3 Economische achteruitgang en nieuwe ideeën [145](#)
[Ondersteuning via de website](#) [148](#)

8 Tijd van Burgers en Stoommachines

(1800–1900) [149](#)

- 8.1 Ontwikkelingen in de eerste helft van de negentiende eeuw [151](#)
- 8.2 Industriële Revolutie [160](#)
- 8.3 Ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw [162](#)
- 8.4 Culturele ontwikkelingen in de negentiende eeuw [168](#)
[Ondersteuning via de website](#) [174](#)

9 Tijd van Wereldoorlogen en Holocaust

(1900–1950) [175](#)

- 9.1 De Eerste Wereldoorlog (1914–1918) [177](#)
- 9.2 Het Interbellum (1918–1939) [182](#)
- 9.3 De Tweede Wereldoorlog (1939–1945) [186](#)
- 9.4 Wederopbouw en dekolonisatie (1945–1950) [194](#)
- 9.5 Cultuur in de eerste helft van de twintigste eeuw [197](#)
[Ondersteuning via de website](#) [201](#)

10 Tijd van Televisie en Computer

(vanaf 1950) [203](#)

- 10.1 Politieke ontwikkelingen in een veranderende samenleving [205](#)
- 10.2 Sociaaleconomische ontwikkelingen: opbouw van een verzorgingsstaat [213](#)
- 10.3 Culturele ontwikkelingen: naar een multiculturele samenleving [220](#)
[Ondersteuning via de website](#) [223](#)

Deel 2

Kennisbasis didactiek 225

- 11 Er was eens ... 227**
Waarover gaat *Geschiedenis & Samenleving* in de basisschool? 227
- 11.1 Onderwijswetten 228
  - 11.2 Kerndoelen in het algemeen 229
  - 11.3 Kerndoelen *Mens en Samenleving* 229
  - 11.4 Kerndoelen *Geschiedenis / Tijd* 231
  - 11.5 De Canon van Nederland 231
  - 11.6 Leerlijnen en tussendoelen 237
    - Literatuur 238
    - Ondersteuning via de website 239
    - Studie- en onderzoeksopdrachten 240
- 12 Geschiedenis & Samenleving voor wie? 243**
Kinderen vormen zich beelden van de werkelijkheid 243
- 12.1 Visies op de ontwikkeling van kinderen tussen vier en twaalf jaar 244
  - 12.2 De wereld van het kind en de keuze van leerstof 251
  - 12.3 Kind en tijd 257
  - 12.4 Kind, kennis, houdingen en vaardigheden 261
    - Literatuur 263
    - Ondersteuning via de website 264
    - Studie- en onderzoeksopdrachten 265
- 13 Beeldvorming 269**
Een basisbegrip voor de ontwikkeling van historisch besef en historisch denken en redeneren 269
- 13.1 Historisch besef / historisch denken en redeneren 270
  - 13.2 Het Beeldvormingsschema als hulpmiddel voor geschiedenisonderwijs 273
  - 13.3 Beeldvorming door middel van de werkelijkheid 275
  - 13.4 Beeldvorming door middel van afbeeldingen 282
  - 13.5 Beeldvorming door middel van het gesproken woord 298
  - 13.6 Beeldvorming door middel van het geschreven / gedrukte woord 303
  - 13.7 Beeldvorming door middel van doen 310
    - Literatuur 319
    - Ondersteuning via de website 319
    - Studie- en onderzoeksopdrachten 320

- 14 Van lesdoel tot evaluatie 323**
  - Lesgeven in *Geschiedenis & Samenleving* 323
  - 14.1 Beeldvorming via lessen *Geschiedenis & Samenleving* 324
  - 14.2 Introductie van een les / lessenserie 327
  - 14.3 Didactische vormgeving van de les: inleiden in en ontdekken 328
  - 14.4 Verwerking 337
  - 14.5 Evaluatie 341
    - Literatuur 344
    - Ondersteuning via de website 344
    - Studie- en onderzoeksopdrachten 345

- 15 Werken met lesmaterialen 347**
  - Onderwijsleermiddelen voor *Geschiedenis & Samenleving* 347
  - 15.1 Werken met methoden voor *Geschiedenis & Samenleving* 349
  - 15.2 Het kiezen van een geschiedensmethode 357
  - 15.3 Het kiezen van een samenlevingsmethode 361
  - 15.4 Incidenteel lesmateriaal 364
  - 15.5 De mediatheek als beeldvormer 367
  - 15.6 Internet 370
  - 15.7 Het kiezen van weblessen 373
    - Literatuur 376
    - Ondersteuning via de website 376
    - Studie- en onderzoeksopdrachten 377

- 16 Een schoolprogramma voor *Geschiedenis & Samenleving* 381**
  - Een doorgaande lijn voor *Geschiedenis & Samenleving* in de basisschool 381
  - 16.1 Algemene uitgangspunten 382
  - 16.2 Plaats van *Geschiedenis & Samenleving* 385
  - 16.3 Interne structuur van het programma *Geschiedenis & Samenleving* 388
  - 16.4 Een programma voor onder- en middenbouw 388
  - 16.5 Een programma voor de bovenbouw 393
  - 16.6 Inhoud, doelen en benodigde onderwijstijd 402
    - Literatuur 403
    - Ondersteuning via de website 403
    - Studie- en onderzoeksopdrachten 404

  - Bijlage: Kerndoelen Basisonderwijs 407

  - Illustratieverantwoording 410

  - Register deel 1: Kennisbasis inhoud 413

  - Register deel 2: Kennisbasis didactiek 421

Inleiding Kennisbasis Geschiedenis voor de Pabo

Zoals in het *Woord vooraf* staat aangegeven, is de inhoud van dit boek volledig afgestemd op het rapport *Een goede basis, advies van de commissie kennisbasis Pabo*. In deze inleiding geven we toelichting op de kennisbasis voor het vak geschiedenis.

In 2012 werd door de HBO-raad het rapport *Een goede basis, advies van de commissie Kennisbasis Pabo* gepubliceerd. Dit rapport bevat voor een tiental vakken beschrijvingen van de essentiële vakkennis die leraren in het basisonderwijs als bagage nodig hebben om hun beroep te kunnen uitoefenen. Een van die vakken is geschiedenis.

De kennisbasis voor geschiedenis is, net als die van de overige vakken, opgebouwd uit een beknopte schets van het vak, een kerndeel en een profieldeel. In dit hoofdstuk lichten we de bouwstenen van deze kennisbasis nader toe en leggen we uit hoe deze bouwstenen in deel 1 en 2 van dit boek zijn verwerkt:

- 1 het belang van geschiedenis
- 2 de structuur van het vak geschiedenis
- 3 geschiedenis en de leerlingen
- 4 het kerndeel en het profieldeel

1 Het belang van geschiedenis

In iedere schoolklas zijn er leerlingen die zich afvragen waarom je geschiedenis zou moeten leren, want, zo redeneren zij: het gaat over mensen en gebeurtenissen in het verleden, terwijl wij ons willen bezighouden met wat nu en in de toekomst van belang is.

Dat lijkt een logische gedachte, maar deze leerlingen beseffen (nog) niet, dat ontwikkelingen in het heden historisch bepaald zijn en dat de toekomst afhankelijk is van keuzes die wij in het heden maken. Het begrijpen van deze samenhang tussen verleden, heden en toekomst wordt ook wel historisch besef genoemd. Dankzij historisch besef kunnen mensen begrijpen dat hedendaagse verschijnselen historisch bepaald en tijdgebonden zijn en kunnen zij deze meer afstandelijk en op een relativerende wijze beoordelen.

De ontwikkeling van historisch besef is een belangrijke doelstelling van geschiedenisonderwijs. Door geschiedenisonderwijs verwerven leerlingen de kennis die hen helpt zich te oriënteren in de hedendaagse en historische werkelijkheid.

Naast de betekenis van het geschiedenisonderwijs voor het inzicht in de wording van het heden, levert het vak ook een belangrijke bijdrage aan de overdracht van cultuur, de overdracht van waarden en normen en burgerschapsvorming: historische kennis is een van de bouwstenen die leerlingen nodig hebben om als volwaardig staatsburger in de Nederlandse democratie te kunnen functioneren.

De kennis en vaardigheden die leerlingen opdoen bij geschiedenisonderwijs worden in onze snel veranderende samenleving met alle technologische ontwikkelingen steeds belangrijker. Informatie over hedendaagse en historische gebeurtenissen en ontwikkelingen is voortdurend beschikbaar. Voor het interpreteren van deze informatie is historisch besef noodzakelijk. Ook hierdoor is het vak geschiedenis van cruciaal belang.

Omdat de sporen van het verleden niet altijd gestructureerd en zichtbaar in het heden aanwezig zijn, is het belangrijk dat leerlingen door geschiedenisonderwijs leren om zich een beeld te vormen van het verleden.

Het begrip beeldvorming en de didactische mogelijkheden voor beeldvorming door geschiedenisonderwijs komen uitgebreid aan de orde in deel 2 van dit boek: de *Kennisbasis didactiek*.

Burgerschaps-
vorming

Beeldvorming

2 De structuur van het vak geschiedenis

In het rapport *Een goede basis* worden drie kernconcepten van het vak geschiedenis onderscheiden. Deze concepten hebben zowel betrekking op het leren van de student in de opleiding als op het leren van kinderen in het basisonderwijs. We zullen deze drie kernconcepten hierna kort bespreken:

- 1 de ontwikkeling van tijdsbesef
- 2 kennis van en inzicht in de historische werkelijkheid
- 3 historisch denken en redeneren

Ad 1 De ontwikkeling van tijdsbesef

Geschiedenis gaat over verloop van tijd, over dingen die zijn veranderd of relatief hetzelfde zijn gebleven. Tijdsbesef is een noodzakelijke voorwaarde voor historisch besef. In het basisonderwijs leren de leerlingen verschillende soorten tijdsbesef te hanteren met de daarbij behorende terminologie. Bij tijdsbesef onderscheiden we besef van cyclische tijd (biologische en dagelijkse tijd) en het denken in historische, lineaire tijd: historisch tijdsbesef. Zie hiervoor paragraaf 12.3 in dit boek.

Tijdsbesef

Periodisering

Bij dit kernconcept hoort ook de kennis van de verschillende manieren waarop geprobeerd is het verleden onder te verdelen in perioden: de traditionele indeling (oudheid, middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd), de indeling in samenlevingsvormen (nomadisch, agrarisch, industrieel en post-industrieel) en de indeling in tien tijdvakken. Zie hiervoor paragraaf 16.5 in dit boek.

Ad 2 Kennis van en inzicht in de historische werkelijkheid

Historisch besef veronderstelt naast kennis van tijd en periodisering ook inhoudelijke kennis van het verleden in relatie tot het heden, de historische werkelijkheid en de samenhang met de hedendaagse werkelijkheid. Recentelijk zijn door de overheid verschillende commissies ingesteld die

Kennisbasis
inhoud

hebben nagedacht over het geschiedenisonderwijs. Eerst resulteerde dat in een voorstel om het verleden onder te verdelen in tien tijdvakken met bij elk tijdvak een aantal kenmerkende aspecten. Vervolgens stelde een andere commissie de Canon van Nederland op, een lijst met vijftig onderwerpen (vensters) uit het vaderlands verleden.

In het eerste deel van *Geschiedenis & Samenleving, Kennisbasis inhoud* zijn de resultaten van die commissies verwerkt. Deze kennisbasis bestaat uit tien hoofdstukken, voor elk tijdvak een hoofdstuk. De tijdvakken komen in chronologische volgorde aan de orde. In elk tijdvak is een plaats gegeven aan de canonvensters die in dat tijdvak thuishoren, geïllustreerd met de afbeeldingen van de canonwandplaat.

Een tijdvakhoofdstuk begint steeds met enkele centrale vragen, die in het hoofdstuk uitgewerkt worden. In een kader zijn de kenmerkende aspecten van het tijdvak en de bijbehorende canonvensters weergegeven. Verder zijn in de hoofdstukopening op een tijdbalk de belangrijkste jaartallen uit het tijdvak opgenomen samen met een beknopte literatuuropgave. Na de hoofdstukopening volgen de belangrijkste politieke, sociaaleconomische en culturele ontwikkelingen uit het desbetreffende tijdvak. Meer uitgebreide overzichten van literatuur – naslagwerken, monografieën, tijdgenoten, jeugd-literatuur en verhalenbundels – en museumcollecties zijn te vinden op de website www.pabowijzer.nl.

Een belangrijke competentie voor een leraar basisonderwijs is vakinhoudelijke kennis. De hoofdstukken in de *Kennisbasis inhoud* zijn zo opgezet, dat je als pabostudent tijdens je studie (hernieuwd) kennismaakt met alle tien tijdvakken en met alle vijftig canonvensters.

Ad 3 Historisch denken en redeneren

Kennis van de tien tijdvakken is een onmisbaar hulpmiddel bij de ontwikkeling van historisch besef. Maar historisch besef gaat verder. Het heeft te maken met de manier waarop iemand de werkelijkheid interpreteert en zijn positie ten opzichte van die werkelijkheid bepaalt. Het gaat dan om een historisch verantwoorde wijze van benaderen van kwesties en om historisch redeneren. Daarbij gaat het enerzijds om informatie- en onderzoeksvaardigheden (zoals het verzamelen, beoordelen en interpreteren van bronnen), anderzijds om beeldvormende vaardigheden (zoals het onderscheiden van continuïteit en verandering of van oorzakelijke verbanden). Zie hiervoor paragraaf 13.1 in dit boek.

Voor het vak geschiedenis is de vraag naar de basis van onze kennis van essentieel belang.

Het verleden bestaat niet meer. Om een beeld van het verleden te kunnen vormen, zijn we aangewezen op bronnen: alles wat uit dat verleden bewust of onbewust bewaard gebleven is. Deze bronnen worden door de historicus verzameld en geordend. Aan die bronnen ontleent hij gegevens, die samengebracht worden in een reconstructie van het verleden: een beeld. Daarbij is een kritisch onderzoek van de bronnen van essentieel belang. Deze werkwijze van de historische wetenschap heeft ook zijn weg gevonden naar het klaslokaal. Voor het basisonderwijs is dit verwoord in kerndoel 51: *De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen*. Aan de methoden van de historische wetenschap besteden we aandacht in hoofdstuk 0, dat de start vormt van deel 1 *Kennisbasis inhoud*.

Tien tijdvakken

Canon van
Nederland

Historisch
redeneren

Historische
wetenschap

3 Geschiedenis en de leerlingen

Naast de vakinhoudelijke competentie zijn er verschillende competenties die te maken hebben met het lesgeven, het werken met leerlingen en het werken in een schoolteam. Die competenties komen aan de orde in het tweede deel van dit boek, de *Kennisbasis didactiek*.

De *Kennisbasis didactiek* start met drie verkennende hoofdstukken. Wat moet er aan de orde komen op het gebied van geschiedenis en samenleving (geschiedenis, maatschappelijke verhoudingen, staatsinrichting en geestelijke stromingen) op basis van wet- en regelgeving? Voor wie zijn de lessen bestemd (informatie over de ontwikkeling van leerlingen in de basisschoolperiode)? Ook wordt het kernbegrip uit de geschiedenisdidactiek beeldvorming geïntroduceerd: hoe kunnen leerlingen van een basisschool zich beelden vormen van het verleden?

Vervolgens komt het hele proces van lesgeven in *Geschiedenis & Samenleving* aan de orde in de hoofdstukken *Van lesdoel tot evaluatie* en *Werken met lesmaterialen*. De *Kennisbasis didactiek* bevat ten slotte een hoofdstuk over een schoolprogramma voor geschiedenis en samenleving.

4 Het kerndeel en het profieldeel

In het rapport *Een goede basis* worden competenties onderscheiden voor het kerndeel van de opleiding. Dat betreft de inhouden die alle studenten moeten beheersen. In een profilering, bijvoorbeeld in een minor, kunnen studenten zich in de hogere jaren naar keuze verder verdiepen in een of meer vakken.

In het kerndeel voor geschiedenis moeten studenten de drie kernconcepten die hiervoor onder 3 worden genoemd kunnen beschrijven en toelichten.

Tevens moeten ze een beeld hebben van de ontwikkeling van leerlingen ten aanzien van geschiedenis en op basis daarvan geschiedenislessen kunnen verzorgen. Daarnaast moeten zij in staat zijn om het vak geschiedenis in samenhang met andere vakken te kunnen onderwijzen met een verantwoord inzet van erfgoed, omgeving, mediadidactiek en methodes.

In de profilering wordt voorgaande kennis verder verdiept en gekoppeld aan onderwijskundige visies en concepten en aan praktijkgericht onderzoek. Daarnaast verdiept de student zich in het opstellen van een jaarprogramma voor geschiedenis en in het bewaken van leerlijnen (ook vakoverstijgend) over verschillende leerjaren heen.

Voor een volledige beschrijving van het kern- en het profieldeel verwijzen we naar het rapport *Een goede basis, advies van de commissie Kennisbasis PABO*.

Dit boek kan zowel voor het kern- als het profieldeel worden gebruikt.

De *Kennisbasis Inhoud*, deel 1 van dit boek, behoort tot het kerndeel van de opleiding. Vanuit deel 2, *Kennisbasis didactiek*, kunnen docenten en studenten een keuze maken die aansluit bij de inhouden van het kerndeel. In de profilering kunnen studenten delen van de inhouden van deel 1 en 2 verdiepen.

De studie- en onderzoeksopdrachten in de *Kennisbasis didactiek* voor de propedeuse behoren tot het kerndeel. De opdrachten voor de hoofdfase kunnen naar keuze van de opleiding worden ingezet voor het kerndeel of voor de profilering. De opdrachten voor de afstudeerfase zijn bij uitstek geschikt voor de profilering.

DEEL 1

Kennisbasis inhoud

- 0 Bronnen van het verleden**
- 1 Tijd van Jagers en Boeren (tot ongeveer 50 voor Chr.)**
- 2 Tijd van Grieken en Romeinen (50 voor Chr.–500 na Chr.)**
- 3 Tijd van Monniken en Ridders (500–1000)**
- 4 Tijd van Steden en Staten (1000–1500)**
- 5 Tijd van Ontdekkers en Hervormers (1500–1600)**
- 6 Tijd van Regenten en Vorsten (1600–1700)**
- 7 Tijd van Pruiken en Revoluties (1700–1800)**
- 8 Tijd van Burgers en Stoommachines (1800–1900)**
- 9 Tijd van Wereldoorlogen en Holocaust (1900–1950)**
- 10 Tijd van Televisie en Computer (vanaf 1950)**

Bronnen van het verleden

- 0.1 **Terreinverkenning**
  - 0.2 **Archeologie: het werk van de archeoloog**
  - 0.3 **Geschiedenis: het werk van de historicus**
- Ondersteuning via de website

Als inleiding op het geschiedenisverhaal, dat geordend in tien tijdvakken in de volgende hoofdstukken beschreven wordt, behandelen we eerst de vraag hoe zo'n verhaal tot stand kan komen. Waarop is kennis van het verleden gebaseerd?

De volgende vragen komen aan de orde:

- Wat is het verleden?
- Hoe weten we wat er zich in het verleden afgespeeld heeft?
- Wat zijn bronnen?
- Hoe gaat een archeoloog te werk?
- Hoe gaat een historicus te werk?

Basisschoolleerlingen kunnen uitermate gefascineerd zijn door het idee dat de bodem schatten bevat. Dan zijn de leerlingen het liefst archeoloog in de dop. In verschillende musea en op markten zijn zandbakken ingericht, waar ze zelf het schatgraven kunnen beoefenen. Een introductie op het werk van een archeoloog naar aanleiding van een actueel onderwerp (een krantenbericht, bijvoorbeeld: *Opnieuw belangrijke Romeinse scheepsvondst in Leidse Rijn*) of gecombineerd met een les over de *Tijd van Jagers en Boeren* is dan ook op zijn plaats in de basisschool. Maar ook het werkterrein van de historicus hoort daar al een beetje thuis: wat zijn bronnen en wat kunnen bronnen ons vertellen?

Het voorgaande is als volgt verwoord in de kerndoelen tijd (geschiedenis) voor het primair onderwijs: *De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen.*

0.1 Terreinverkenning

Verleden

Het verleden bestaat niet meer. Alles wat plaatsgevonden heeft tot het moment van nu behoort tot het verleden. Het verleden begint bij het ontstaan van de aarde en meer specifiek voor historici bij het verschijnen van de eerste mens op aarde. Voor dit boek is gekozen om aan beide beginpunten aandacht te besteden in hoofdstuk 1.

Aspecten van het verleden zijn te reconstrueren. Zo zijn er prehistorische boerderijen nagebouwd, waar je kunt leven als vroeger. Zo'n reconstructie is een nabootsing, waarin geprobeerd wordt de historische werkelijkheid – het moment van vroeger – zo dicht mogelijk te benaderen. Het blijft een benadering. Het is niet mogelijk, zoals regelmatig in historische jeugdliteratuur gebeurt, om met een tijdmachine terug te gaan in de tijd.

Beeldvorming

Om een beeld te vormen van een historisch onderwerp – bijvoorbeeld het leven in het Hollandse dorp Graft in de zeventiende eeuw – kan gebruikgemaakt worden van historische studies, zoals het boek *Een dorp in de polder. Graft in de 17de eeuw* van A. Th. van Deursen. De auteur heeft materiaal verzameld en geordend en op basis daarvan een beschrijving gegeven van het zeventiende eeuwse Graft: onder meer het dorp, de bewoners, de opvoeding, de standen en de normen en waarden. Dankzij dat boek gaat het zeventiende eeuwse dorp op papier leven. Maar het is en blijft een reconstructie, waarvoor de auteur een omvangrijke speurtocht ondernomen heeft in landelijke, regionale en lokale archieven. Het boek eindigt dan ook met *Bronnen en literatuur*, waarin alle bestudeerde primaire bronnen, zoals onder meer de doop-, trouw- en begraafboeken en notariële archieven, en alle geraadpleegde literatuur (secundaire bronnen) opgesomd worden.

Bronnen in soorten

Voor een reconstructie van het verleden kan alles wat uit dat verleden bewust of onbewust bewaard gebleven is, gebruikt worden. Voor die reconstructie zijn er verschillende soorten bronnen.

Voor de vroegste geschiedenis, de prehistorie oftewel de tijd waaruit geen schriftelijke bronnen bewaard gebleven zijn, gaat het om datgene wat in het bodemarchief te vinden is, bijvoorbeeld gebruiksvoorwerpen als vuurstenen messen, verkleuringen in de grond van houten palen, afbeeldingen op grotwanden en grafgraven. Aan de hand van dit soort materiële bronnen moet een beeld gevormd worden van het leven in de prehistorie.

De tijd waarin schriftelijke bronnen aanwezig zijn, heet de historie. Tussen de tijd zonder geschreven berichten en de tijd met volop geschreven berichten is er een overgangstijd, die de protohistorie wordt genoemd. Voor de beeldvorming van de protohistorie zijn er naast bodemvondsten wel enige schriftelijke bronnen, maar het beeld van het leven in die tijd – heel globaal de tijd van 300 na Christus tot 1100 na Christus – moet toch grotendeels uit bodemvondsten gereconstrueerd worden.

Na de protohistorie zijn er verschillende schriftelijke bronnen, bijvoorbeeld stadsrekeningen, beschikbaar. De beeldvorming wordt dan in toenemende mate bepaald door de schriftelijke bronnen, aangevuld met bodemvondsten in de vorm van in musea en oudheidkamers verzamelde voorwerpen, cultureel erfgoed. Voor de meer recente geschiedenis zijn er dan nog de audiovisuele bronnen, zoals geluidsopnames, films, video's en dvd's. En voor de meest recente geschiedenis zijn er de mensen die het meegemaakt hebben en die erover kunnen vertellen (oral history).

Bronnen van het verleden worden bewaard op verschillende plaatsen. Een belangrijke bewaarplaats is het bodemarchief. Wat reeds prijsgegeven is door dat bodemarchief – bij toeval of door gerichte opgravingen – wordt bewaard in musea en oudheidkamers. Een landelijke verzamelplaats is het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden, opgericht in 1818. Maar vondsten uit het bodemarchief zijn ook te vinden in provinciale en lokale musea of ter plekke als de sporen in het bodemarchief zichtbaar bewaard gebleven zijn voor het nageslacht, zoals de blootgelegde fundamenten van het verdwenen kasteel van West-Souburg (zie figuur 0.1).

Verzamel-
plaats van het
verleden

FIGUUR 0.1 Sporen in het bodemarchief: de fundamenten van het kasteel West-Souburg

De schriftelijke bronnen worden bewaard in archieven: landelijk in het Nationaal Archief in 's-Gravenhage, provinciaal in de rijksarchieven in de provinciehoofdsteden, op veel plaatsen al met stedelijke archieven gecombineerd tot Regionale Historische Centra. Daarnaast zijn er speciale archieven, zoals de kerkelijke archieven en de waterschapsarchieven.

Er zijn twee beroepen, die nadrukkelijk gericht zijn op beeldvorming van het verleden: het beroep van de archeoloog en het beroep van de historicus. De archeoloog houdt zich bezig met het bodemarchief, de historicus met het archief.

Onderzoek
naar het
verleden

0.2 Archeologie: het werk van de archeoloog

Archeologie is te omschrijven als 'de studie van alles wat de mensen in en op de grond hebben achtergelaten'. Het gaat om een speurtocht naar wat in materiële zin nagelaten is door vroegere generaties in een poging om via

Archeologie

de vondsten een reconstructie van hun leefwijze te maken. Bij opgravingen van een grafveld uit de tijd van de Bandceramiekers, een middeleeuwse stadskern of de restanten van Het Behouden Huys op Nova Zembla gaat het erom via de vondsten, die gedaan zijn bij de opgravingen, meer te weten te komen over het leven van de mensen in die tijd (zie het krantenartikel hierna). Die kennis blijft onvolmaakt, want door het ontbreken van veel gegevens kan de reconstructie alleen maar onvolledig blijven.

Bij archeologie gaat het om:

- het vinden van archeologisch interessante plekken
- het zorgvuldig volgens bepaalde methoden opgraven
- het conserveren van de vondsten
- het bestuderen van de vondsten (gevolgd door een publicatie)

Bodemarchief

Het bodemarchief is een rijke en, als het om de prehistorie gaat, de enige bron van gegevens over het verleden. Vandaar dat met het bodemarchief uitermate zorgvuldig omgegaan moet worden: eenmaal verstoord is het archief verdwenen. Zo zijn in de negentiende eeuw heel wat terpen – deels – afgegraven omdat de grond uitermate vruchtbaar is (zie figuur 0.2). Daardoor is het bodemarchief definitief verdwenen.

Belangrijke vondst rond eeuwenoud Deventer gasthuis

DEVENTER, 21 OKT. Archeologen hebben in Deventer grote delen blootgelegd van het Elizabeth Gasthuis, een inrichting voor ouderen, geestelijk gehandicapten en psychiatrische patiënten. De vondsten in de Smedenstraat dateren uit de negende tot begin twintigste eeuw en geven een beeld van de ontwikkeling van het gasthuis en de burgerlijke bewoning eromheen. De oudste vondsten zijn resten van houten woningen uit de negende eeuw. Rond het gasthuis zijn bijgebouwen aangetroffen met resten van ambachtelijke activiteiten zoals van een bronsgieterij en van een kacheltegelbouwer. Ook zijn er resten gevonden van een huis dat begin vijftiende eeuw vermoedelijk toebehoorde aan een hoogwaardigheidsbekleder. De afgravingen duren tot half december. Daarna wordt er een nieuw verpleeghuis gebouwd. (ANP)

FIGUUR 0.2 Afgraving van de terp van Eenum in 1916

Het bodemarchief wordt voortdurend bedreigd door uitbreidingsplannen, wegeaanleg en dergelijke. Op die manier wordt het eigen verleden vernietigd en zijn er steeds noodopgravingen nodig in een poging te redden wat er te redden valt. In de tweede helft van de twintigste eeuw is in Nederland een derde deel van het bodemarchief verdwenen. Op Europees niveau zijn maatregelen genomen om het archeologisch erfgoed beter te beschermen. Dit gebeurt via het Verdrag van Malta, dat in 1992 vastgesteld is. Een concreet resultaat van de discussies over het Verdrag van Malta is in Nederland onder meer dat in een groot project als de aanleg van de Betuwespoorlijn, meer tijd en ruimte gereserveerd is voor archeologisch onderzoek dan vroeger in Nederland gebruikelijk was (figuur 0.3).

In Nederland waakt de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed over het bodemarchief. Belangrijke vondsten worden gemeld bij deze dienst, waarna in samenwerking met de provinciaal archeoloog (en de stadsarcheoloog) bekeken wordt of er gegraven moet worden.

FIGUUR 0.3 Tijdens archeologisch onderzoek bij de aanleg van de Betuweroute werden menselijke resten gevonden, het oudste skelet ooit opgegraven (7.000 jaar oud). Het skelet kreeg de naam Trijntje

Het bodemarchief geeft bij toeval herhaaldelijk schatten prijs. Schatten die aan de oppervlakte komen door natuurlijke ontwikkelingen, bijvoorbeeld aardverschuivingen, of door menselijke activiteiten, bijvoorbeeld door ploegen. Bij toevalsvondsten is het voor de archeoloog van groot belang dat vastgesteld wordt waar en onder welke omstandigheden de vondst gedaan is.

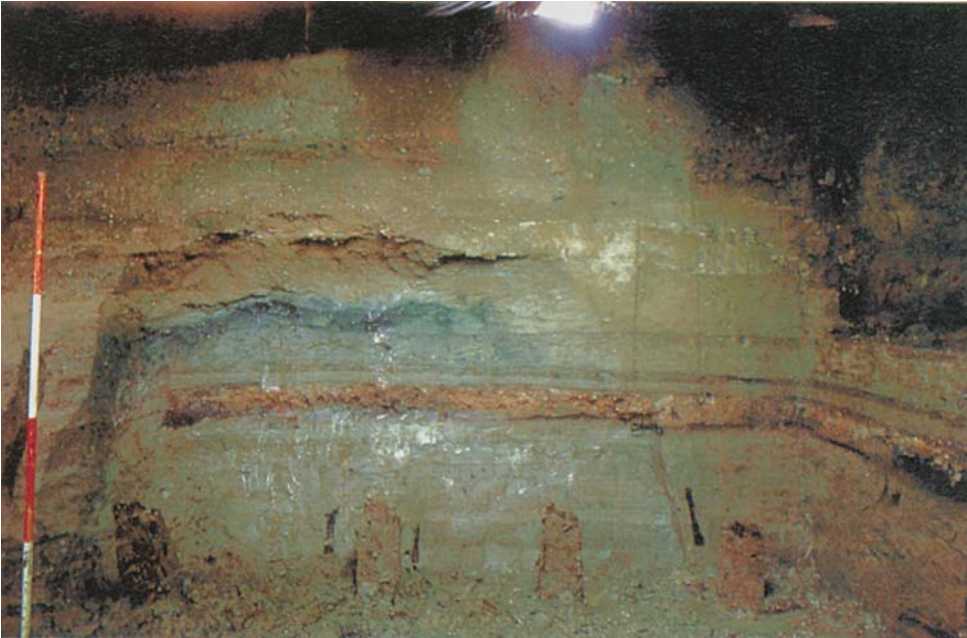
De vondsten kunnen voorwerpen zijn, die de tand des tijds doorstaan hebben. In zandgrond blijven andere zaken bewaard dan onder het wateroppervlak. Het kunnen ook sporen van de voorwerpen zijn, zoals verkleuringen in de grond waar houten palen gestaan hebben en afdrucken van lijken in de grond (lijksilhouetten). Het is het werk van de archeoloog om al deze grondsporen vast te leggen en op basis daarvan tot verklaringen c.q. interpretaties te komen.

Het op te graven gebied wordt daartoe in segmenten verdeeld, die de basis vormen voor het intekenen van de vondsten. Vanzelfsprekend worden er ook voortdurend foto's gemaakt. Belangrijk bij opgravingen in de diepte zijn doorsneden, die in de vorm van het bodemprofiel de bodemgeschiedenis prijsgeven. Zo zijn op verschillende plaatsen langs de Rijn in het bodemprofiel de sporen teruggevonden van de verbranding van Romeinse verdedigingswerken tijdens de Bataafse Opstand in 69 na Christus (zie figuur 0.4).

Opgravingen

FIGUUR 0.4 In Valkenburg aan de Rijn is een 15 cm dikke brandlaag aangetroffen, die verband houdt met de vernietiging van het Romeinse fort tijdens de Bataafse Opstand in 69 na Christus

Opgraven, conserveren en bestuderen is heden ten dage een multidisciplinaire activiteit. Er zijn specialisten op het gebied van stuifmeelkorrelonderzoek, specialisten voor botten en beenderen, specialisten voor aardewerk, maar ook specialisten voor ouderdomsbepaling.

Dateren

Een belangrijk onderdeel van het werk van de archeoloog is het vaststellen van de ouderdom van een vondst. In de archeologie wordt een onderscheid gemaakt tussen relatieve en absolute ouderdomsbepalingen. Bij relatieve ouderdomsbepalingen gaat het om de onderlinge tijdsverhouding tussen vondsten, waarbij de bodemlaag waarin de vondst gedaan is, de vormgeving (stijl) en het gebruikte materiaal een rol spelen. Daarbij wordt onder meer aangenomen dat de werktuigen in de loop van de tijd professioneler worden. Relatieve ouderdomsbepaling zegt niet iets over de precieze ouderdom. Daarvoor moeten methoden van absolute ouderdomsbepaling toegepast worden. Twee elkaar aanvullende methoden zijn de jaarringenmethode en de C14-methode. Het is gelukt om een tijdrekening te koppelen aan de jaarringen in hout, een tijdrekening, die teruggaat tot het einde van de laatste IJstijd. Bij de C14-methode gaat het om organisch materiaal, dat voor het afsterven uit de lucht radiokoolstof in de vorm van C14 opgenomen heeft. Deze C14-radiokoolstof zendt straling uit, die na het afsterven van het organisch materiaal geleidelijk minder wordt en na 5.568 jaar gehalveerd is. De C14-tijdschaal kan teruggaan tot zo'n 70.000 jaar geleden.

Archeologie

Archeologie of oudheidkunde, zoals het lange tijd heette, gaat terug tot in de zeventiende eeuw. Uit die tijd bestaan enige beschrijvingen van archeologische objecten, zoals de hunebedden. In de negentiende eeuw wordt de

aandacht serieuzer in de vorm van de eerste hoogleraar archeologie, provinciale genootschappen en de oprichting van musea. In de eerste helft van de twintigste eeuw is er sprake van een snelle ontwikkeling van de archeologie met onder meer het werk van bioloog-archeoloog Van Giffen. De nadruk ligt dan op het opgraven van grafheuvels, grafvelden en hunebedden.

Tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog wordt in 1947 de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (nu: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed) opgericht. Samen met instituten aan de universiteiten, met archeologiebedrijven en met amateur-archeologen wordt het bodemarchief bewaakt, waarbij de aandacht zich verplaatst heeft van de doden naar de levenden: nu wordt de hele samenleving onderzocht en zo mogelijk gereconstrueerd.

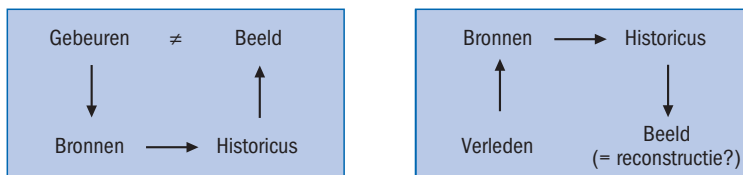
0.3 Geschiedenis: het werk van de historicus

Geschiedenis is datgene wat geschied is, ook wel het historisch proces genoemd. Het begrip 'historie' is van een andere orde. Het Griekse woord *historia* betekent 'onderzoek'. Soms komen we het woord in die betekenis nog tegen, bijvoorbeeld in 'natuurlijke historie'. Historie betekent dus eigenlijk het onderzoek naar het historisch proces. Maar in de loop van de tijd zijn beide begrippen inhoudelijk naar elkaar toe gegroeid en inwisselbaar geworden. Als het gaat om kennis van het historisch proces – geschiedkennis – is het de historicus die deze kennis verzamelt en vormgeeft: het historisch proces als object en de historicus als subject.

In schema ziet het er als volgt uit (zie figuur 0.5).

Geschiedenis

Figuur 0.5 Van gebeurtenis naar beeld: links het schema van Harmsen, rechts het schema van Bosch

Bron: Harmsen, blz. 13, en Bosch, blz. 5

Van iets wat in het verleden gebeurd is, zijn verschillende zaken overgebleven: de bronnen. Deze bronnen worden door de historicus verzameld en geordend. Aan die bronnen worden gegevens ontleend – de historische feiten – die samengebracht worden in een verhaal: een beeld. Ook dit beeld is – net als de reconstructie van de archeoloog – onvolmaakt ten gevolge van de kwantiteit van de bronnen (hoeveel is er bewaard gebleven?), van de kwaliteit van de bronnen (wat zeggen de bronnen?) en vanwege de persoon (en de werkwijze) van de historicus.

Naast de materiële overblijfselen, waarmee de archeoloog zijn werk moet doen, maakt de historicus gebruik van schriftelijke documenten, overleveringen (volksgebruiken, plaats- en persoonsnamen, zegswijzen en streekverhalen), audiovisueel materiaal en nog levende mensen, die geïnterviewd

Bronnen

kunnen worden. Er zijn bronnen, die bewust bewaard gebleven zijn en bronnen, die onbewust, meer toevallig bewaard zijn. Al naar gelang de relatie tussen de bronnen en de gebeurtenis worden de bronnen wel onderverdeeld in primaire bronnen en secundaire bronnen. Zo is het geschiedenisverhaal in de volgende hoofdstukken van dit boek gebaseerd op secundaire bronnen. Lang niet alle bronnen zijn door de historicus direct te lezen. Zo hebben zich hulpwetenschappen ontwikkeld, waaronder trouwens ook de archeologie wel gerekend wordt. Andere hulpwetenschappen zijn onder meer de toponomie (studie van de plaatsnamen), de numismatiek (studie van munten en penningen), de epigrafie (studie van de inscripties) en de paleografie (studie van het oude schrift).

Voor historisch onderzoek is het belangrijk de aard van de bronnen kritisch te onderzoeken. Tot de bewust bewaarde bronnen behoren de bronnen van de overwinnaars. Van de verliezers is meestal alles verloren gegaan, denk maar eens aan de boekverbrandingen. Onderzoek is nodig omdat er mogelijk sprake is van vervalste bronnen, zoals de dagboeken van Hitler, die niet echt bleken te zijn.

Op basis van de studie van de beschikbare bronnen – onder meer in de archieven – komt de historicus tot een verzameling van gegevens, de historische feiten.

Historische feiten

Welke historische feiten zijn er uit de bronnen te halen? In het bewuste bronmateriaal overheersen eerst de dynastieke gegevens: de geschiedenis van het vorstenhuis in de vorm van een genealogie. In de loop van het historisch proces krijgt in de bewuste bronnen de natie – samen met het militaire aspect – een belangrijke plaats naast de vorst. Wie van deze tijden iets wil weten over de leefomstandigheden van het volk is aangewezen op onbewuste bronnen. Historisch gezien komen de sociaaleconomische geschiedenis en de culturele geschiedenis pas veel later in beeld na de politieke geschiedenis.

In de geschiedeniswetenschap bestaat de traditie dat de historicus de vindplaatsen (bronnen) van de vermelde historische feiten opgeeft, ofwel aan het eind van het hoofdstuk of het eind van het boek, ofwel onder aan de bladzijde. Zo verschenen er van het standaardwerk van L. de Jong over Nederland in de Tweede Wereldoorlog twee versies: één met voetnoten en één vrijwel zonder.

Rol van de historicus

Het verhaal – het beeld – van het verleden wordt door de historicus samengesteld op basis van de verzamelde historische feiten. Daarbij speelt de persoon van de historicus een grote rol. In hoeverre is of kan een historicus objectief zijn in de beeldvorming van het verleden? Die objectiviteit staat onder druk van enerzijds bewuste en anderzijds onbewuste factoren.

Tot de bewuste factoren behoren de partijdigheid uit persoonlijke motieven, bijvoorbeeld de partijdige publicaties ter ere van het vorstenhuis, de kerk of een partij, of de partijdigheid ten opzichte van opdrachtgevers, die zelf eerst bepalen welke historische feiten wel of niet een plaats in de publicatie krijgen.

Tot de onbewuste factoren behoren maatschappelijke factoren ofwel de ideologische bevangenheid, waar ieder mens mee te maken heeft: het nationale en het Europacentrische denkkader of het denkkader van de eigen groep.

In het uiteindelijke beeld dat ontstaat uit het werk van de historicus speelt een groot aantal niet op historische feiten gebaseerde bouwstenen een rol. Het idee bijvoorbeeld over de ontwikkeling van staten en culturen: een cyclisch proces van ondergaan en geboren worden of een rechtlijnig vooruitgaan? Of het idee dat er samenhang is in de geschiedenis van de hele aarde, bijvoorbeeld vanuit de christelijke opvatting over universaliteit, de christelijke religie als samenbindend element voor de hele wereld of vanuit Europa gedacht: de wereldgeschiedenis met Europa als centrum van alle ontwikkelingen.

Het historisch proces vertoont een voortdurende afwisseling van continuïteit en verandering. Er zijn allerlei verklaringsgronden voor deze afwisseling bedacht, die uiteindelijk van invloed zijn op het gepubliceerde beeld: de rol van God, de rol van ideeën, zoals het vooruitgangsidee, de rol van grote mannen, de rol van biologisch bepaalde groepen als rassen en generaties en de rol van de sociaaleconomische structuur.

Beeld

Ondersteuning via de website

Op www.pabowijzer.nl vind je een samenvatting en een interactieve toetsenbank bij dit hoofdstuk. Je vindt daar ook een uitgebreide selectie van literatuur en museumcollecties.

